

ОСОБИСТЕ НЕМАЙНОВЕ ПРАВО НА СПРИЯТЛИВЕ НАВКОЛИШНЄ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ: ПРОБЛЕМИ ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ

А.О. Матвійчук

*здобувач кафедри цивільного та господарського права
ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. Дослідження інституту особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище в Україні неможливе без детального аналізу застосованого законодавцем понятійного апарату. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне з'ясувати суть поняття «сприятливе навколишнє природне середовище» і термінів, з яких це поняття складається.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Порушене питання є недостатньо дослідженим вітчизняними науковцями. Окремі аспекти порушеного питання висвітлені у працях В.Я. Тація, С.Б. Гавриша, Ю.С. Шемшученка, В.К. Матвійчука, Р.О. Стефанчука та ін. Проте з позицій цивільного права проблема ще не знайшла свого вирішення.

Мета статті полягає у дослідженні понятійного апарату, що використовується в інституті особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище.

Основні результати дослідження. Насамперед звернемося до таких складових, як «сприятливий» та «навколишнє природне середовище».

У правових системах країн світу при закріпленні права на сприятливе навколишнє природне середовище використовується широке коло прикметників, як то: захищене, безпечне, чисте, сприятливе, задовільне, природне, незабруднене, здорове, якісне, позбавлене радіоактивних домішків, стабільне, добре, різноманітне, гармонійне, корисне, довговічне, гуманне, приємне та щедра [18, с. 97-98]. У міжнародних актах використовуються й інші формулювання. Наприклад, Стокгольмська декларація з навколишнього середовища стверджує право людини на сприятливі умови життя у навколишньому середовищі, якість якого дозволяє вести гідне та процвітаюче життя [5].

У вітчизняному законодавстві набір синонімів не такий широкий, однак уніфікованої термінології немає й досі. У ст. 50 Конституції України, ст. 293 Цивільного кодексу України кожному гарантовано право на безпечне для життя і здоров'я довкілля [1;2]. У пункті (а) ч. 1 ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» закріплено право кожного громадянина України на безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище, а пунктом (а) ч. 2 ст. 68 цього ж Закону встановлюється відповідальність за порушення прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище [3].

Чинне законодавство не дає визначення поняття «безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище», хоча і в ньому містяться певні

юридично значущі критерії, які знаходять своє вираження в системі екологічних стандартів і нормативів [14, с. 711].

На наш погляд, закріплення права лише на безпечне навколишнє природне середовище недостатньо. По-перше, така редакція статті залишає широкий простір для маніпулювання екологічними нормативами, зокрема, шляхом їх заниження для забезпечення відповідності реального стану навколишнього природного середовища встановленим мінімальним показникам. По-друге, однієї лише безпеки навколишнього природного середовища недостатньо для:

1) досягнення гідних умов життя найвищої соціальної цінності нашої держави – людини за умов усвідомлення відповідальності перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями, як про це зазначається у преамбулі та ст. 3 Конституції України [1];

2) забезпечення права кожного користуватися природними об'єктами права власності народу [1, с. 13], адже «безпечне» навколишнє природне середовище не означає різноманітне, незмінне, багате, щедre, достатнє для кожного; підтримання безпечності навколишнього природного середовища для людини може здійснюватися не лише шляхом підтримання та підвищення його якості, але і шляхом підтримання здоров'я людини на фоні погіршення стану навколишнього природного середовища (наприклад, використання додаткових фільтрів для очищення брудної води, замість зменшення забруднення вод; використання респіраторів для дихання замість зменшення шкідливих викидів в атмосферу; споживання кисневих коктейлів в умовах низького вмісту кисню в повітрі тощо).

3) підтримання екологічної рівноваги та збереження генофонду Українського народу, що є обов'язком держави [1, с. 16];

4) забезпечення вільного розвитку кожної особистості [1].

Водночас такий підхід не відповідає сучасним етико-філософським поглядам на проблеми екологічної етики та екологічної відповідальності людини [17, с. 404; 21, с. 52].

Термін «сприятливий» означає: «-а, -е, Який позитивно впливає на що-небудь, створює відповідні умови для здійснення, виконання і т. ін. чогось. // Потрібний, необхідний для чого-небудь; належний. // Зручний для чого-небудь...» [6, с. 1377].

Даваєва К.К. вважає, що сприятливе навколишнє середовище – таке, яке благотворно впливає на здоров'я людей, дозволяє їм вести гідне життя, в якому гармонійно функціонують між собою природні об'єкти, людина, суспільство, не порушуючи і зберігаючи встановлені як на міжнародному, так і на російському рівні нормативи природокористування та якість сприятливого навколишнього середовища. Несприятливим є навколишнє середовище, яке саме по собі згубно впливає на здоров'я людей і не дозволяє їм вести гідне життя [19, с. 65].

Автор цієї статті підтримує позицію Мішаніна К.С., який стверджує, що в основі терміну «сприятливе навколишнє середовище» лежить нормування – оцінка якості компонентів навколишнього середовища за параметрами і стандартами, що характеризують її чистоту (незабрудненість), ресурсоемність,

біологічне різноманіття й естетичне багатство, і пропонує розширити його зміст та розуміти під сприятливим таке навколишнє середовище, яке задовольняє біологічні та естетичні потреби людини і при якому не порушується хід природних процесів, що відбуваються у біосфері [20, с. 57].

Водночас зазначимо, що таке визначення не усуває окресленого нами недоліку визначення безпечності середовища через систему стандартів та нормативів. Вважаємо, що вирішенням цієї проблеми стане: нормативне закріплення безумовної переваги особистого немайнового права кожної людини на сприятливе навколишнє природне середовище перед іншими суб'єктивними правами, у тому числі – правами власності; закріплення на конституційному рівні неможливості пом'якшення природоохоронних норм, екологічних стандартів та нормативів, як це зроблено у Бельгії [18, с. 141]; впровадження за прикладом Еквадору принципу вини особи, що обвинувачується у заподіянні шкоди навколишньому природному середовищу, а також правила, згідно якого всі невизначеності у законодавстві з питань охорони природи повинні тлумачитися на користь природи [18, с. 112].

Зрозуміло, що надзвичайно складно встановити критерії сприятливості навколишнього природного середовища та ефективну систему гарантій забезпечення права на сприятливе навколишнє природне середовище. Це питання буде предметом подальшого наукового дослідження.

Стосовно другої складової досліджуваного поняття слід зазначити, що законодавець оперує термінами «довкілля» [1; 3] та «навколишнє природне середовище» [3], як правило використовуючи їх як синоніми, а також «природа» [1], «навколишнє середовище» [3, преамбула], «середовище» [3, ст. 3]. В офіційних перекладах текстів міжнародних нормативно-правових актів застосовується поняття «навколишнє середовище» [5; 4] та «навколишнє середовище людини» [5].

Зазначені терміни не є тотожними, а таке різноманіття у термінології не лише ускладнює правозастосування, але і перешкоджає з'ясуванню змісту правових норм, зокрема, у Цивільному кодексі України [2].

У ст. 293 Цивільного кодексу України законодавець закріпив право на безпечне для життя і здоров'я довкілля [2]. Як видно зі змісту правової норми, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля об'єднує кілька прав: власне право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право фізичної особи на безпечні для неї продукти споживання (харчові продукти та предмети побуту) та право на належні, безпечні і здорові умови праці, проживання, навчання тощо. Очевидно, що така конструкція правової норми викликає обґрунтовану критику, адже слово довкілля вживається як у назві статті для позначення комплексного суб'єктивного права, так і в окремій частині правової норми для позначення окремої складової конкретного суб'єктивного права.

Тлумачення терміну «довкілля» у законодавстві не дається. З точки зору екології, довкілля – природно-антропогенне середовище, тобто всі модифікації природного середовища внаслідок цілеспрямованого та опосередкованого впливу діяльності людини; характеризується зниженням або відсутністю властивостей самовідтворення і без постійного регулюючого впливу людини

поступово руйнується [12, с. 385]. Існують і інші підходи до тлумачення терміну «довкілля». Деякі автори (так звані глибинні екологи) ототожнюють довкілля з природою; представники радикальної соціальної філософії стверджують, що довкілля охоплює компоненти природи, власне людину і наслідки людської діяльності [8, с. 287].

Слід зазначити, що термін «довкілля» увійшов в українську мову порівняно недавно та походить з української діаспори. Деякі мовознавці не рекомендують застосовувати його в офіційних документах [13, с. 146], оскільки він може застосовуватися у неофіційних текстах. Інші фахівці відстоюють доцільність заміни терміном «довкілля» терміну «навколишнє середовище» як калькованого з російської мови [11, с. 138; 15, с. 80; 16, с. 78], або вважають ці терміни синонімами [10, с. 342; 9, с. 323].

Термін «навколишнє середовище» з'явився в юридичній термінології у 60-х роках минулого століття, у період становлення галузі екологічного права, і не має однозначного тлумачення [20, с. 22].

Професор О.С. Колбасов під терміном «навколишнє середовище» розуміє (рос. «естественное природное окружение») природне оточення суспільства, і він рівнозначний термінові «природа». Він дав визначення: «природа – весь матеріальний світ, що знаходиться поза людським суспільством, оточує його. До природи відноситься весь Всесвіт». Він передбачав, що поняття «навколишнє середовище» і «природа» в недалекому майбутньому стануть еквівалентними [23, с. 80-81, 89, 232].

Професор Ю.С. Шемшученко у 1976 р. поняття «навколишнє середовище» визначив як «цілісну систему взаємопов'язаних предметів і явищ природи, природних, штучних та напівштучних екосистем, що оточують людину і взаємодіють з ним, і включені в цю систему технічними компонентами, що створюються суспільством [26, с. 17].

Професор Дубовік О.Л. у 1984 р. запропонувала визначення терміну «навколишнє середовище» як «операційного базису багатоманітної людської діяльності, що володіє певними варіюючими та константними властивостями та якостями, що породжені як природними, так і соціально-технічними факторами» [22, с. 19].

У 1979–1988 рр. Петровим В.В. були сформульовані два розуміння поняття «навколишнє середовище» – як природного і модифікованого людиною природного оточення суспільства, і як модифікованого людиною оточення суспільства. Під останнім він розумів принципово нове якісне оточення, що створюється самою людиною в процесі активної взаємодії навколишнього середовища з природним середовищем під впливом індустріалізації, урбанізації, перетворення природних екосистем [25, с. 46].

Професором А.К. Голинчевим поняття «навколишнє середовище» ще більш розширено. Він включив у нього не лише таку складову, в якій живе людина, але і побутове та виробниче середовище [28, с. 318].

Професор Бринчук М.М. вважає, що сьогодні термін «природа» витіснений поняттям «навколишнє середовище», так як саме навколишнє середовище, а не природа є інтегрованим об'єктом правового регулювання суспіль-

них відносин з приводу природи згідно національного та міжнародного права [27, с. 28].

Професор О.І. Крассов у 2001 р. запропонував вважати навколишнім середовищем природу, що складається як з природних, так і зі змінених людиною екологічних систем [24, с. 25, 278].

На думку Стефанчука Р.О., під поняттям «довкілля», що застосоване у ст. 293 ЦК України, слід розуміти все те, що оточує особу. Насамперед це навколишнє природне середовище. Однак довкілля не зводиться лише до поняття навколишнього природного середовища, адже в багатьох випадках, окрім нього, нас оточують й інші предмети, які не пов'язані з природою. До них, зокрема, відносять предмети праці, навчання та побуту, харчові продукти тощо. Таким чином, законодавець у назві статті трактує поняття «довкілля» набагато ширше, включаючи до нього всю сукупність об'єктів, явищ і факторів навколишнього середовища (природного і штучно створеного), що безпосередньо оточують людину і визначають умови її проживання, харчування, праці, відпочинку, навчання, виховання тощо [14, с. 711].

Варто погодитися з виловленою позицією Стефанчука Р.О. стосовно тлумачення терміну «довкілля» у назві ст. 293 ЦК України. Автор виділяє чотири права, що входять до права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, серед яких – право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище [14, с. 712]. Таким чином, надалі у тексті ст. 293 ЦК України термін «довкілля» використовується у значенні «навколишнє природне середовище».

Така ж логічна помилка має місце у ст. 50 Конституції України [1]. Хоча, якщо бути більш точними, виходячи з хронології прийняття нормативно-правових актів, саме помилка з Конституції України була переписана до Цивільного кодексу України. Згідно зазначеної статті Основного Закону кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена [1]. Якщо можуть бути сумніви щодо того, в якому значенні термін «довкілля» вжито першого разу, то у другій частині ст. 50 Конституції України термін «довкілля», очевидно, використано у значенні «навколишнє природне середовище». Водночас, якщо виходити з припущення, що у статті Основного Закону один і той самий термін не може вживатися у двох різних значеннях, приходимо до висновку, що для точного відображення змісту ст. 50 Конституції України слід було використати термін «навколишнє природне середовище», а не «довкілля».

Навколишнє природне середовище – сукупність природних та природно-антропогенних умов (земля, вода, ліси, надра, атмосферне повітря, рослинний і тваринний світ), що оточують людину та є необхідними для її життя і діяльності [7, с. 489]. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» визначає навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів, природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в народному господарстві в

даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ, ландшафти та інші природні комплекси) [3, ст. 5].

Висновки. Законодавство України щодо особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище характеризується непослідовністю у застосуванні понятійного апарату, використанням одного й того ж терміна у різних значеннях у межах однієї правової норми, невизначеністю змісту задекларованого суб'єктивного права, зокрема критеріїв безпечності навколишнього природного середовища, застарілими підходами до нормативного закріплення особистого немайнового права особи на безпечне для її життя та здоров'я навколишнє природне середовище, що не відповідає сучасним етико-філософським поглядом на проблеми екологічної етики. Слід внести зміни до вітчизняного законодавства, насамперед до ст. 50 Конституції України, ст. 293 Цивільного кодексу України, закріпивши особисте немайнове право фізичної особи на сприятливе (а не безпечне) навколишнє природне середовище із визначенням його змісту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР// Відомості Верховної Ради України від 23.07.1996 – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003, № 435-IV // Голос України від 12.03.2003, № 45.
3. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991, № 1264-XII// Відомості Верховної Ради України від 08.10.1991 – 199. – № 41. – Ст. 546.
4. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) від д 25.06.1998// Офіційний вісник України. – 1999. – № 28. – Ст. 1368.
5. Стокгольмська Декларація (Щодо питань навколишнього середовища) від 16.06.1972// «Действующее международное право», – Т. 3. – М. : Московский независимый институт международного права. – 1997. – С. 682 – 687.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
7. Великий енциклопедичний юридичний словник / За редакцією акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. – 992 с.
8. Екологічна енциклопедія: У 3 т. / [редколегія: .В. Толстоухов (головний редактор) та ін.]. – К. : ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2007. – Т. 1: А-Е. – 432 с.: іл. – (В опр.).
9. Екологічна енциклопедія: У 3 т. / [редколегія: А.В. Толстоухов (головний редактор) та ін.]. – К. : ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2007. – Т. 2: Є-Н. – 416 с.: іл. – (В опр.).
10. Мала гірнича енциклопедія: У 3-х т. / За ред. В.С. Білецького. – Донецьк : Донбас, 2004. – Т 1. – 640 с.
11. *Караванський С.* Секрети української мови / С.Карванський. – К. : УКСП «Кобза», 1994. – 152 с.
12. *Мусієнко М.М., Серебряков В.В., Брайон О.В.* Екологія. Охорона природи: Словник-довідник. – К. : Товариство «Знання», КОО, 2002. – 550 с.

13. Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради: Навчальний посібник / О.Пономарів. – К. : Либідь, 2002. – 240 с.

14. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фіхівців). – Т. 4: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки) за ред. проф. І.В. Спасибо-Фатєєвої. – Серія «Коментарі та аналітика». – Х. : ФО-П Колісник А.А., 2010. – 768 с.

15. Гінзбург М.Д. Що таке «довкілля» і що таке «навколишнє середовище»? / М.Д. Гінзбург // Ринок інсталяцій, 2004. – № 9. – С. 80.

16. Непийвода В. Проблеми вдосконалення української термінології у галузі екологічного права / В. Непийвода // Право України. – 2003. – № 11 – С. 76-82.

17. Турчин М.Б. Філософський аспект проблеми екологічної відповідальності / Мораль і культура в питаннях про безпеку життєдіяльності/ Особистість, суспільство, держава: розуміння свободи і відповідальності: Матеріали XII науково-практичної конференції. – К. : ВНЗ «Національна академія управління», 2012. – С. 403-404.

18. David Richard Boyd. The environmental Rights Revolution: Constitutions, Human Rights and the Environment: Electronic Thesis or Dissertation / University of British Columbia / <https://circle.ubc.ca/handle/2429/23334?show=full>

19. Даваева К.К. Конституционное право на благоприятную окружающую среду в Российской Федерации: правовое регулирование и судебная защита: дис. ... кандидата юридических наук : 12.00.02 / Даваева Киштя Константиновна; [Место защиты: Рос. акад. правосудия]. – Москва, 2008. – 175 с.

20. Мишанин К.С. Конституционное право человека и гражданина на благоприятную окружающую среду: гарантии и защита в законодательстве Российской Федерации: гарантии и защита в законодательстве Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / К.С. Мишанин. – Пенза, 2005. – 232 с.

21. Александрова Р.И. Экология и мораль / Р.И. Александрова, А.В. Смольянов. – М. : Знание, 1984. – 62 с.

22. Дубовик О.Л. Механизм действия права в охране окружающей среды. – М. : Наука. – 1984. – 300 с.

23. Колбасов О.С. Экология: политика – право. – М. : Наука, 1976. – 232 с.

24. Красов О.И. Экологическое право: Учебник. – М. : Дело, 2001. – 768 с.

25. Петров В.В. Проблемы эколого-правовой терминологии // Правовые проблемы экологии: Сборник / Под ред. Петрова В.В. – М., 1980. – 303 с.

26. Шемшученко Ю.С. Организационно-правовые вопросы охраны окружающей среды в СССР. – К. : Наукова думка, 1976. – 152 с.

27. Бригчук М.М. О понятийном аппарате экологического права // Государство и право. – 1998. – №9. – С. 20-28.

28. Голинчиков А.К. Понятие, предмет и система экологического права в широком смысле слова // Экологическое право России: Сб. материалов научно-практической конференции 1995-1998 г. – М. : Зерцало, 1999. – С. 318-320.

Матвійчук А.О. Особисте немайнове право на сприятливе навколишнє природне середовище: проблеми понятійного апарату

У статті досліджується термінологія, що використовується у законодавстві України про особисте немайнове право на безпечне довкілля. Розглянуто сучасне та ретроспективне розуміння термінів «довкілля», «навколишнє середовище» та «навколишнє природне середовище». Обґрунтовано необхідність нормативного закріплення

особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище замість особистого немайнового права на безпечне довкілля.

Ключові слова: особисте немайнове право; сприятливе навколишнє природне середовище; безпечне довкілля.

Матвейчук А.А. Личное неимущественное право на благоприятную окружающую среду: проблемы терминологии

В статье исследуется терминология, используемая в законодательстве Украины по вопросу личного неимущественного права на благоприятную окружающую среду. Рассмотрено современное и ретроспективное понимание терминов «окружающая среда», «окружающая природная среда». Обосновано необходимость нормативного утверждения личного неимущественного права на благоприятную окружающую природную среду вместо личного неимущественного права на безопасную среду.

Ключевые слова: личное неимущественное право; благоприятная окружающая природная среда; безопасная окружающая среда.

Matviichuk A.O. Personal inherent right to a favorable environment: problems in terminology

Different aspects of terminology used in civil Ukrainian legislation about personal inherent right to a safe environment were researched. Today and retrospective understanding of some environmental terms was given. Need of normative fixing of personal inherent right to a favorable environment instead of personal inherent right to a safe environment was settled.

Keywords: personal inherent right; favorable environment; safe environment.

Стаття надійшла до редакції 14.11.2012.